

ЗАРУБІЖНЕ ТА ВІТЧИЗНЯНЕ УКРАЇНСТВО: ВЗАЄМОДІЯ В МИNUЛОМУ ТА СЬОГОДЕННІ

УДК 94(477)"1940"

Аляксандр Агееў

**Погляд энкавэдыстаў на дзейнасць украінскіх арганізацый на тэрыторыі
генерал губернатарства Польшча ў прымежнай зоне БССР ў 1940 г.**

Олександр Агееў:

**Погляд енкавесніків на діяльність украінських організацій на тэраторії
генерал губернаторства Польшчі в прикордонні зоні БССР у 1940 р.**

Цінна інформація про діяльність "украінських націоналістів" міститься в разведковых матеріалах НКВС УРСР про діяльність німецкога разведкі та прикордоннога поліціі, контреволюцыйных формувань на тэраторіі Генеральнога Губерніі Польшчі навпроти прикордоннога діленкі БССР. У них ё статистичні дані про кількість украінців, описуецца украінська іноземна преса і т.д. У сферу інтереса енкавесніків потрапляюць украінскіе організацыі УНО, ОУН та інші, діяльність окремых іх активістів не толькі на тэраторіі Підляща, а й частково Холмщини, Лемківщины, Чехословаччини. У зведеных матеріалах дается спроба енкавеснога аналізу методаў німецкога разведкі по залученню украінців на бік Німеччіны. Незважаючи на очевидну упереженіст інформаціі разведковых даных, в них міститься цінна інформація про діяльність украінських активістів і украінських організацій на прикордонні тэраторіі напередодні війни Німеччіны і СРСР.

Ключові слова: НКВС, украінскіе організацыі, УНО, ОУН, БССР, Генеральная губернія Польшчы, Підляща, Холмщина, Лемківщина, німецкая разведка.

Aliaksandr Aheyev

**View Point of NKVD on the Activities of Ukrainian Companies on the Territory
of the General Governor of Poland in the Border Yone of the BSSR in 1940**

Valuable information on the activities of "Ukrainian nationalists" contained in intelligent sources of NKVD in UkrSSR about the activities of German intelligence and border police, contrarevolutionary formations on the territory of the General Governorship of Poland close to the border of the BSSR. They include statistics on the number of Ukrainians, describe Ukrainian foreign press. NKVD interested in Ukrainian organizations UNO, OUN and other, in activities of some of its activists not only in the Podlasie, but also partly in Holm, Lemko areas and Czechoslovakia. The reports show attempt to analyze the methods of German intelligence to attract Ukrainians on the side of Germany. Despite the obvious bias of intelligent reports, they contain valuable information on the activities of Ukrainian activists and Ukrainian organizations in the border area on the eve of the war in Germany and the Soviet Union.

Keywords: NKVD, Ukrainian Organizations UNO, OUN, the Byelorussian SSR, the General Governor of Poland, Podlasie, Holm, Lemko, the German Intelligence Service.

Пасля падпісання 28. 09. 1939 г. Дамовы аб сяброўстве і мяжы паміж СССР і Германіяй напрыканцы 1939 г. адбылося размежаванне тэрыторыі. Нягледзячы на тое, што нацыянал-сацыялістычная Германія з'яўлялася хаўруснікам савецкай дзяржавы, органы НКУС пільна цікавіліся сітуацыяй у прымежнай зоне генерал губернатарства Польшча наступаць памежнага ўчастка СССР, якая знаходзілася пад німецкім контролем. Перыядычна

складаліся сакрэтныя разведзводкі, якія накіроўваліся ў разнастайныя ваенныя, партыйныя і дзяржаўныя органы, у тым ліку партыйным лідарам саюзных рэспублік.

У Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь у фондае № 4п "Цэнтральны камітэт Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі (1918-1941)" захоўваюцца справы з разведзводкамі, якія пад грыфам "цалкам сакрэтна" былі накіраваны

тагачаснаму сакратару ЦК Камуныстычнай партыі Беларусі (бальшавікоў) таварышу Панамарэнка. Сёння воліс № 1 фонда ўтрымлівае справы пад нумарамі 16851, 16852 і 16853 з разведзводкамі НКУС БССР аб органах германскай разведкі гестапа, контррэвалюцыйных фармаваннях, украінскіх нацыяналістах, пагранпаліцыі, дыслакацыі нямецкіх воінскіх частак, настроях у германскай арміі і мерапрыемствах немцаў на тэрыторыі генерал губернатарства Польшча насыпраць памежнага участка БССР. Справа 16851 была падпісана 23 верасня 1940 г. і мае аб'ём 16 лістоў. Справа 16852 падпісана 9 кастрычніка 1940 г. і змяшчае інфармацыю на 35 лістах [2]. Справа 16853 падпісана 16 снежня 1940 г. і ўжо мае аб'ём 53 лісты [3]. Вытрымкі з першай і трэцяй зводак былі апублікованы ў 2011 г. [1. с. 23-27].

Галоўнымі задачамі артыкула з'яўляюцца: паказ погляду беларускіх энкавэдыстаў на стан украінскага руху на тэрыторыі генерал губернатарства Польшча, выяўленне і апісанне інфармацыі, якая змешчана ў пазначаных вышэй разведзводках НКУС БССР аб дзеянасці ўкраінскіх арганізацый і актывістай. Справа ў тым, што ў сферу інтэрэсаў энкавэдыстаў вельмі часта траплялі ўкраінскія арганізацыі УНО, ОУН і інш., дзеянасць асобных яе актывістай не толькі на тэрыторыі Падляшша, але і часткова Холмшчыны, Лемкаўшчыны, Чэхаславакіі і г.д. З мэтай захавання аўтэнтычнасці зместу дакументаў, разумення мыслення работнікаў НКУС і адчування атмасфери эпохі ў апісальнай частцы захоўваюцца некаторыя тагачасныя савецкія моўныя штампы, выразы і адзнакі ў перакладзе з рускай на беларускую мову. Прозвішчы і тапанімчныя назвы ў артыкуле друкуюцца адпаведна напісанню ў дакументах з позначэннем іх пры неабходнасці у дужках на рускай мове, як у арыгінале.

З разведзводак вынікае, што ў першую чаргу энкавэдыстаў цікавілі "органы германской разведки і яе агентура". У іх утрымліваецца дадзеныя аб агентах і падазроных ў сувязях з "аддзяленнямі гестапа", спосабах пераправы нямецкіх разведчыкаў у СССР і інш. Даволі часта складальнікі данясенняў позначалі нацыянальную прыналежнасць агентаў і этнічную націраванасць тых ці іншых арганізацый. Так прыкладам, падкрэслівалася, што асаблівасцю для Усходняй Пруссіі з'яўляецца прыём ў "СС" і "СА" літоўцаў – германскіх падданых, з ліку тых, хто карыстаўся асаблівым даверам у мясцовых нямецкіх уладаў у памежнай паласе [2, арк. 7].

Першая разведзводка ахоплівала час з 1. 08 па 15. 09. 1940 г. Непасрэдна інфармацыя аб украінскім руху размешчана статыстычна на трох, а рэальна на двух лістах [1. с. 23-24]. У ёй згадваюцца: Камітэт УНА у г. Уладава (Владава); камандзіраванне камітэтам украінцаў на курсы паліцэйскіх і чыгуначнікаў; выяўлены адрес камітета ўкраінскіх нацыяналістаў у г. Бяла-Падляска па вуліцы Калеявай (Колеевой), 11; наяўнасць 200-т украінскіх нацыяналістаў у мястэчку Пішчан (Пищан) і дзярэуне Вышняя. Асобна адзначалася, што 2. 08. 1940 г. на сходзе ў вёсцы Орхава, які праводзіў Пятроўскі, было аб'яўлена, што украінцы могуць атрымаць хутары з надзеламі па 10 га ворнай зямлі за кошт немцаў, якія выехалі ў тыл Германіі.

Звярталася ўвага на тое, што ў мястэчку Забалоцце (Заболотье) маецца шэсць украінскіх паліцэйскіх, "якія ходзяць у штацкім, на рукаве носяць жоўтую павязку з надпісам "Паліцыя ўкраінская" і пад час выездаў у навакольныя населеныя пункты ім выдаюцца вінтоўкі на ваҳтунгে вёскі Шастакі (Шостакі).

У зводцы робяцца высновы, што паддобрыванне нямецкімі ўладамі украінскіх контррэвалюцыйных элементаў, пятлюраўцаў, казакоў працягваеца. Для іх ствараюцца некаторыя прывелеі. Адкрыты вядзецца агітацыя за адварванне Украіны ад СССР, за стварэнне самастойнай украінскай дзяржавы. З гэтай мэтай пад кіраўніцтвам нямецкіх афіцэраў і афіцэраў былой польскай арміі на тэрыторыі Сувалкаўскага павета ствараюцца спецыяльныя атрады з украінцаў - пятлюраўцаў, казакоў і іншых контррэвалюцыйных элементаў.

Другая разведзводка раней не публіковалася і ахоплівала час з 15. 09 па 1. 10. 1940 г. Пералік нацыянальных арганізацый у ёй ў кастрычніку 1940 г. быў пачаты з рускай арганізацыі ў Варшаве. Апісанне дзеянасці арганізацыі заняла крыху больш, чым адну старонку [2, арк. 9-10].

Украінскому руху аўтары кастрычніцкай зводкі прысвяцілі значна больш увагі – пяць лістоў [2, арк. 10-14]. Напачатку пададзены агульныя звесткі аб стане ўкраінскага руху і сістэме кіравання ўкраінскімі тэрыторыямі. Адзначана, што нямецкія ўлады ў Кракаўскай генеральнай губерні блізу савецкай граніцы стварылі ўкраінскую правінцыю, адміністрацыйны цэнтр якой знаходзіцца ў Крыніцах. Адміністрацыйнае кіраванне правінцыяй, на думку энкавэдыстаў, здзяйснялася ўкраінцамі – нацыяналістамі пад кіраваннем немцев. Адзначана, што на Холмшчыне было адкрыта многа новых украінскіх школ. У правінцыі, асабліва ў Лемкаўшчыне, вялася адкрытая антысавецкая пропаганда. У сваіх выступленнях нацыяналісты казалі, што існуе дзве Украіны – "Русская Украіна" і "Самасційная Украіна". Апошнюю, па іх словам, варта было б называць "Нямецкай Украінай", а межы яе штучныя і павінны распасцірацца далёка на Усход [2, арк. 10].

Яшчэ больш увагі было нададзена ўкраінскім арганізацыям, якія дзейнічалі не толькі каля сучаснай мяжы Украіны з Польшчай, але далёка на поўнач уздоўж сучаснай мяжы Польшчы і Беларусі. Так была адзначана актыўнасць украінскіх нацыяналістычных арганізацый у Сувалках і Сувалкаўскім павеце. Наўмысна па пытанню стварэння ўкраінскіх арганізацый у Сувалкі прыязджалі 9 жніўня 1940 г. прадстаўнікі нямецкіх уладаў. А ўжо 11. 08. 1940 г. праваслаўны поп Жэромскі ў пропаведзі пасля бағаслужэння заклікаў вернікаў уступаць у "Саюз украінцаў", кажучы, што члены арганізацыі будуць карыстацца падатковымі ільготамі, будуць забяспечвацца немцаі, што немцы створаць рускія (так у тэксце – айт.) школы. Акрамя раней выяўленых кіраўнікоў саюза Д'ячэнка і Кажухаря, органы НКУС лічылі адным з кіраўнікоў сувалкаўскай арганізацыі Тарасенка. Збралася арганізацыя ў доме Крымавай па вул. Новы Свет, 61 г. Сувалкі. Рабіўся вывад, што прадстаўнікі нямецкіх уладаў у Сувалкаўскім павеце вялі вярбоўку ў члены ўкраінскай нацыяналістычнай арганізацыі "Саюз украінцаў" сярод ваеннапалонных

салдат былой польской армії, які ўтрымоўваліся ў лагарах для ваеннапалонных. Тых, хто ўступаў у саюз і даваў пісьмовую згоду быць актыўным яго членам, вызвалялі з лагераў [2, арк. 11-12].

У зводцы падрабязна паказаны склад "камітэта украінскіх нацыяналістай" вёскі Орхайск (Орховск) Холмскага павета. Сярод яго членаў былі выяўлены: Пятроўскі Васіль Ілыч, 37 г., старшыня камітэта і адначасова член Уладаўскага (Владавскага) камітэта (падазраваўся ў сувязах з гестапа); Астапчук Андрэй Ілыч, 36 г. (падазраваўся ў сувязах з гестапа); Крымюк Мікалай Цімафеевіч; Раствоўскі Уладзімір, 45 г., "выйт" Уладаўскай воласці, адначасова член Уладаўскага камітэта; Лабада (Лобода) Аляксей 40 г.; Крацуок (Кротюк) Цімафей, 42 г.; Хвалюк Антон Акімавіч, 38 г.; Грэнь (Гринь) Мікалай Ульянавіч, 35 г. Усе члены пазначаны, як украінцы. Адзначана, што "камітэт садзейнічае ўладам у сборы падаткаў з насельніцтва, выконвае сбор сродкаў на ўтрыманне ўкраінскіх школ і ўстаноў, уваходзіць у падпрадкаванне Уладаўскага валаснога камітэта ўкраінскіх нацыяналістай" [2, арк. 13].

У разvezводцы дзеянасці ўкраінскіх арганізацый прысвечаны і вытрымкі з бюлетэню "Польща жыве", у якім прыводзяцца публікацыі нелегальнай украінскай газеты "Меч і Плуг" за №15. У бюлетэню ўказваецца, што газета "Меч і Плуг" распаўсюджвае ў вялкай колькасці пракламацыі на ўкраінскай мове, і ў пракламацыях апошняга часу: "Украінцы працягваюць руку палякам для міру, разумеючы што інтэрэсы іх народа ляжаць над Дняпром, а не ў змешаных у нацыянальных адносінах раёнах Усходніяй Малапольшчы /Захадніяй Украіны/. Украіна была і ёсць пад пагрозай з боку Расіі і Германіі і яе ўратаванне можа быць толькі у супрацоўніцтве з Польшчай і Чэхаславакіяй. "Меч і Плуг" заклікае нас (палякаў – аўт.) аднесціся пазітыўна да гэтага закліку, нягледзячы на тое, што частка ўкраінцаў знаходзіцца на паслугах немцаў" [2, арк. 13]. Магчыма ў данясеннях агентаў НКУС утрымліваліся памылковыя або неправераныя дадзеныя і ацэнкі, у тым ліку этнічнай прыналежнасці ўказанных выданняў. Тым не менш, складальнікі разvezводцы палічылі неабходным пазначыць спробы наладжвання контактаў польскіх і ўкраінскіх арганізацый.

Падсумоўваючы вынікі сабраных агентурай звестак энкавэдystsы зрабілі агульны негатыўны для ўкраінскага руху вывад: "З гэтага бачна, што немцы выкарыстоўваюць украінскіх нацыяналістаў, як кадры для барацьбы супраць СССР... Як вядома нам з іншых агентурных дадзеных усе ўкраінскія нацыяналістычныя арганізацыі праводзяць прагерманскую палітыку і субсідзіруюцца германскімі ўладамі" [2, арк. 14].

Надалей на двух старонках (фактычна па аб'еме адной – аўт.) разvezводкі апісваюцца дзеянасць польскіх нацыялістычных арганізацый. Такім чынам бачна, што найбольшую ўвагу сярод нацыянальных арганізацый у прымежнай тэрыторыі БССР энкавэдystsы надалі менавіта ўкраінскім, а не польскім, рускім ці літоўскім арганізацыям. Далейшая частка разvezводцы прысвечана стану мастоў, дарог, бетонных прац, абарончым пабудовам, радыёстанцыям, пошце, тэлеграфу, нямецкай

пагранічнай ахове, дыслакацыі воінскіх частак, формам дакументаў для грамадзян і г.д.

Трэцяя разvezводка за перыяд з 1. 10 па 1. 12. 1940 г. па аб'екту і прадмету ўвагі ўвогуле супадае з іншымі зводкамі. Пры гэтым значна павялічваецца аб'ем звестак на 53-х лістах, што можа быць патлумачана як большым двухмесячным тэрмінам агляду сітуацыі; верагоднасцю таго, што з набліжэннем 1941 г. павялічылася пагроза пачатку вайны і пільнасць органаў НКУС; так і паліпшэннем способаў збору інфармацыі. Яшчэ адной характарыстычнай з'явай з'яўляецца вылучэнне ўжо ў назве снежанская разvezводцы "украінскіх нацыяналістай", якія пазначаны асобна і стаяць першымі перед указаннем на іншыя "контррэвалюцыйныя фармаванні" [3].

На першых 15-ці старонках зводкі разглядаецца "дыслакацыя германскіх разведвальных органаў гестапа", даецца спроба энкавэдэнага аналізу метадаў нямецкай выведкі па прыцягненню насельніцтва, у тым ліку ўкраінцаў, на бок Германіі і іх вярбоўкі. Дзеянасць украінскіх арганізацый разглядаецца на старонках 16-20 з падзагалоўкам: "Аб дзеянасці ўкраінскіх нацыяналістай на тэрыторыі генерал-губернатарства".

Папачатку ў разvezводцы канстатавалася па дадзеных закардоннай агентуры УПВ НКУС БССР, што цэнтр "Украінскага Нацыянальнага Аб'яднання" ("УНА") у Германіі знаходзіцца ў Берліне, што яно называла сябе грамадскай арганізацыяй і заўляла, што палітычныя працы не вядзе. Сцвярджалася, што на працягу 1939 г. сяброўства "УНА" ўзрасло з 550 чалавек да 3 тыс. чалавек, якія знаходзіліся ў 50 арганізацыях, а цэнтр меў аддзелы: асветніцкі, культурны, літаратараў і журналістай, лекараў, інжынераў, жаночы і драматычную студыю. Звярталася ўвага на тое, што Украінскае бюро ўзаемадапамогі ў Празе раней называлася "Украінскім камітэтам ўзаемадапамогі для бежанцаў з Карпацкай Украіны", а цяпер мае задачу дапамогі бежанцам і з іншых украінскіх зямель. У зводцы падаваліся сціслыя статыстычныя звесткі пра 535 тыс. украінцаў на тэрыторыі Германіі плошчай 14 450 кв. км. (Холмшчына, Падляшша, Львоўшчына, Сенчышчына, Лемкаўшчына) і размеркаванні па рэгіёнах 850 пераважна ўкраінскіх сёлаў. Ніжэй у зводцы паведамляюцца адрасы сямі вядомых украінскіх нацыяналістычных арганізацый за мяжой і ідзе пералік 13 выданняў украінскай замежнай прэсы [1, с. 25-26; 3, арк. 16-19].

Па звестках агентуры арганізацыя ўкраінскіх нацыяналістай «АУН» у г. Сувалкі і ў м. Плацычна (Плоцічно) вырасла да 700 членаў. У сярэдзіне верасня 1940 г. прадстаўнікі цэнтра арганізацыі "Саюз украінцаў" прыехалі з Берліна ў г. Сувалкі, дзе мелі сустрэчу са святаром праваслаўнай царквы Жыроўскім (мажліва Жыронскім ці Жырокскім – аўт.). Пасля гэтай сустрэчы святар прыступіў да вярбоўцы ў члены "Саюза украінцаў". З ліку ім завербаваных у арганізацыю выяўлены бядняк в. Пакроўск (Покровск) Верус Трафім. Украінскія нацыяналісты тут забяспечвалі некаторыя прывілеі пры атрыманні работы, а нямецкія ваенныя спецыялісты з сябрамі гэтай арганізацыі праводзілі заняткі па ваеннай справе [3, арк. 19-20].

На поўдзень ад Сувалак Камітэт ўкраінскіх нацыяналістаў у г. Бел-Падляску па дадзеных агентаў НКУС таксама выкарыстоўваў духавенства для агітацыі сярод ўкраінскага насельніцтва: "Папы сярод насельніцтва агітуюць "за дапамогу ў стварэнні магутнай Украінскай рэспублікі пад пратэтаратам Германіі". Гэты камітэт размяшчаўся на плошчы "Свабоды", а ўзначальваў яго Глебавіцкі (Глебовіцкі). Прадстаўнікі гэтага камітэта спрабавалі ў некаторых населеных пунктах, напрыклад, у в. Бубель Стары пераканаць вернікаў у неабходнасці пераводу багаслужэння ў цэрквях з рускай на ўкраінскую мову, на што насельніцтва адказала адмовай [3, арк. 20].

На тэрыторыі Холмскага павета некаторыя чыноўнікі мясцовых органаў улады спачувалі ўкраінскім нацыяналістам і заклікалі насельніцтва здаваць сельскагаспадарчыя прадукты ўладам пад лозунгам: "Дапаможам стварыць Вялікую Самасційную Украіну з цэнтрам у г. Кіеве". Уладаўскі камітэт украінскіх нацыяналістаў паслаў сваіх настаўнікаў у школы: в. Лейна (Лейно), в. Ламніца (Ломница), в. Воля Верашчынская (Верещинская) і в. Віточна (Виточна) [3, арк. 20].

Асаблівую пільнасць агенты выяўлялі да мажлівай вярбоўцы ўкраінскага насельніцтва ў школу дыверсантаў. У зводцы паведамлялася, што на тэрыторыі Уладаўскай воласці Холмскага павета ўкраінскія нацыяналістычныя арганізацыі з ліку сваіх членоў завербавалі да 300-т чалавек у школу па падрыхтоўцы дыверсантаў для пасылкі ў УССР. Паводле першасных дадзеных УПВ НКУС БССР, вышэйпаказаныя школы знаходзяцца ў г. Уладава, курсанты якой па заканчэнні школы павінны будуць нібыта праз Галіцу юнакі ў школы ў г. Кіеве" [3, арк. 21; 4, с. 211].

Дзейнасці польскіх арганізацыяў была прысвечана толькі палова старонкі. Відавочна, што найбольшую ўвагу сярод нацыянальных арганізацыяў у прымежнай тэрыторыі БССР энкаўдэйсты надавалі менавіта ўкраінскім, а не польскім, рускім, ці літоўскім арганізацыям. Безумоўна выклікае здзіўленне адсутнасць восенню 1940 г. звестак аб дзейнасці ў прымежнай паласе беларускіх нацыяналістычных арганізацый, асабліва з улікам іх моцы ў Заходній Беларусі ў 1920-—пачатку 1930-х гг.

Падсумоўваючы, можна адзначыць, што нягледзячы на відавочную перадузятасць інфармацыі разведзвода, у іх маецца каштоўная інфармацыя аб дзеянасці ўкраінскіх актывістаў і Украінскіх арганізацый напярэдадні вайны Германіі і СССР у прымежнай зоне — на тэрыторыі Падляшша, часткова Холмшчыны, Лемкаўшчыны. Са зводак вынікае, што дзеянасць украінскіх арганізацый УНА, АУН і інш. была распаўсюджана далёка на поўнач ад сучасных мяжы Беларусі і Украіны. Бачна, што практична любая дзеянасць украінскіх актывістаў, напрыклад гаспадарчая ці школьніцтва, разглядалася з падазрэннем і трактавалася, як антысаўецкая і нацыяналістычная, што ўкраінскі рух напярэдадні вайны Германіі і СССР ужо разглядаўся, як контррэвалюцыйны і варожы. Органы НКУС лічылі, што ўсе ўкраінскія нацыяналістычныя арганізацыі праводзяць прагерманскую палітыку і субсідзіруюцца германскімі ўладамі. Гэтыя выводы органаў НКУС 1940-х гадоў і сёння ў розных інтэрпрэтацыях, часцяком слова ў слова, паўтараюцца ў шматлікіх пралагандысцкіх расійскіх выданнях і многіх рускамоўных гістарычных працах.

1. ОУН-УПА в Беларуси. 1939-1953 гг. : документы и материалы / сост. В. И. Адамушко [и др.]; редкол., : В. И. Адамушко [и др.]. — 2-е изд. — Мин.: Вышэйшая школа, 2012. — 528 с.

2. Разведсводка НКВД БССР об органах германской разведки, контрреволюционных формированиях, погранполиции, дислокации немецких воинских частей и мероприятиях немцев на территории генерал-губернаторства против пограничного участка БССР // Национальны архіў Рэспублікі Беларусь. — Фонд 4П, Воп. 1, Спр. 16852.

3. Разведсводка НКВД БССР о дислокации германских разведывательных органов гестапо, украинских националистах, контрреволюционных формированиях, германской пограничной полиции, настроениях в германской армии и мероприятиях немцев на территории генерал-губернаторства против пограничного участка БССР // Национальны архіў Рэспублікі Беларусь. — Фонд 4П, Воп. 1, Спр. 16853.

4. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1 : 1939—1943 / под ред. А. Н. Артизова. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. — 878 с.: ил.